

Křesťanství – proměny na cestě staletími

PhDr. Iva Doležalová (Ústav religionistiky FF MU)

Úvod

Křesťanství patří společně s judaismem a islámem ke světově rozšířeným monoteistickým náboženstvím. Křesťanství se vyznačuje se vírou v jednoho Boha a vykupitelskou úlohu Ježíše Krista, považovaného za Božího syna a mesiáše. S judaismem a islám křesťanství spojuje právě víra v jediného Boha a také společná tradice Bible.

Křesťanské náboženství vzniklo v geografickém a kulturním prostředí pozdně starověkého - helénistického - judaismu a antických náboženských a filosofických systémů. Od svého vzniku v 1. století po přelomu letopočtu prodělalo křesťanství vývoj, díky němuž o něm můžeme hovořit nejen jako o evropském, ale o světovém náboženství. Doznívající starověk v něm předal nadcházejícím věkům komplexní a velmi pružný myšlenkový systém spojený s hierarchickým uspořádáním vztahů, disponující nejen vysoce účinným etickým systémem, ale především schopností nábožensky sociálně, politicky i kulturně integrovat vznikající společenský řád. Tyto předpoklady se plně uplatnily při pronikání křesťanství do Evropy. Během dějinných inkulturačních procesů, překrývajících řadu staletí, vrůstalo křesťanství do duchovních tradice Evropy a měnilo se v jeden z nejvýznamnějších prvků formujících světonázorové, mravní, právní a umělecké představy a postoje evropské civilizace. Z tohoto těsného spojení dějin křesťanství s dějinami Evropy vzešla křesťanská evropská kultura.

Díky misijnímu působení je v současnosti křesťanství živým náboženstvím na všech kontinentech. Přibližně jednu třetinu lidstva je možné pokládat za křesťanskou, přičemž zhruba dvě třetiny tohoto počtu žijí v oblastech tzv. třetího světa. Mimo jiné z toho vyplývá, že do třetího tisíciletí vstoupilo křesťanství, zvláště pak katolická církev, již se uvedené proměny nejvíce týkají, jako náboženství a církev rozvojového světa. Jako většinové náboženství se prosazuje

ve 138 státech, především v Evropě, Americe, Austrálii, řadě zemí Afriky a v některých zemích Asie.

Mluvit o křesťanství jako o světovém náboženství je značnou mírou abstrakce, protože existuje v mnoha různých podobách, které se odlišují věroučně a často také institucionálně, tj. způsobem organizačního uspořádání. Ke vzniku těchto odlišností docházelo po celé dějiny křesťanství a obvykle byly spojeny s nábožensky a sociálně zdůvodňovanými posuny věroučných významů. Početně nejvýznamnější proudy křesťanství představují katolicismus, protestantismus a pravoslaví, které se dále štěpí do mnoha dílčích skupin.

Proměny křesťanství na cestě staletími

O křesťanství obecně nelze hovořit ani s ohledem na současnost, ani v historické perspektivě.

Samotné jméno tohoto náboženství je odvozeno od původního označení následovníků Ježíše Krista (řecky *christianoí* - kristovci čili křesťané), které jim jako označení osamostatňujícího se nového náboženského společenství dalo helénistické (pohanské) okolí podle jména jejich „kultovního hrdiny“. Křesťany byli podle Sk 11,26 nazváni v syrské Antiochii někdy kolem poloviny 1. století v době misijního působení Pavla z Tarsu. Podle původního významu Ježíšova přídomku byl křesťanem každý, kdo v něm vyznal Ježíše jako mesiáše (hebrejsky *maši'ach*, tj. řecky *christos*). Samotný výraz křesťanství - z řeckého *christianismos* - je historicky poprvé doložen u biskupa Ignatia Antiochejského († asi 117), kterým jím charakterizoval život v následování Ježíše Krista. Odvozování názvu křesťanství od postavy jeho zakladatele naznačuje, proč obecnou spojnicí minulých i současných forem křesťanství je právě víra v Ježíše Krista, na nějž se v posledku odvolávají všechny křesťanské církve a denominace.

Celé dějiny křesťanství jsou dějinami vnitřní diferenciaci a polarizace. Dnes již neobstojí domněnka, že křesťanství vzniklo jako původně jednotná, nábožensky soudržná vyznavačská

obec, z níž postupem času odpadaly jednotlivé hereze. Naopak, raně křesťanské církve vznikaly v kulturně a nábožensky různorodém prostředí s odlišnou dynamikou vývoje, šíření a vnitřních změn.

Vznik křesťanství

Křesťanství vzniklo ve druhé čtvrtině 1. století v prostředí židovské Palestiny, ovládané Římany. Původní jádro tvořily různorodé skupiny vyznavačů Ježíše Krista, kterého v duchu židovské tradice považovaly za náboženského učitele a mesiáše (očekávaného lidského vysvoboditele či vykupitele, který přijde na konci času). Podle převažujícího proudu byl Ježíš jako syn Boží po smrti na kříži vzkříšen a vzat na nebe.

Ještě v 1. století zejména díky misijním aktivitám Pavla z Tarsu, překročilo křesťanství původní rámec judaismu a přiklonilo se k universálnímu pojetí misie, která se postupně rozšířila po celém antickém Středomoří. Proces vydělování z rámce judaismu byl v zásadě ukončen během 1. poloviny 2. století, kdy již bylo křesťanství přijímáno jako svébytní náboženství s pevnou sociální strukturou v čele s biskupy.

Koncem 2. století byla ustálena základní podoba Nového zákona. Společně s texty židovské Bible vytvořil soubor posvátných knih.

Nový zákon

Nový zákon (z řeckého *hé kainé diathéké* – Nová smlouva) tvoří druhou část bible používanou na rozdíl od Starého zákona jen v křesťanských církvích. Tvoří jej soubor dvaceti sedmi knih různých žánrů: čtyři evangelia, Skutky apoštolů, listy (epištolý Pavlovy), sedm listů katolických (obecných) a Zjevení sv. Jana (apokalypsa). Časové určení vzniku jednotlivých knih je ve většině případů přibližné. Za nejstarší spisy novozákonního kánonu jsou považovány Pavlovy listy První Tesalonickým (asi 51/52), dále První a Druhý list Korintským, Galatským, Římanům, Filipským (Koloským), Filemonovi (53-58), do let 60-80 jsou datována sy-

noptická evangelia, nejstarší je zřejmě evangelium podle Marka, stejně tak skutky a ostatní Pavlovské listy. Nejmladší jsou pak přibližně z let 85-100 Janovské spisy a Druhá epištola Petrova. Kniha Zjevení vznikla někdy kolem roku 95.

Evangelia (z řeckého *eu-angelion* – radostná zpráva, dobrá zvěst) vyprávějí o Ježíšově životě, jeho učení, smrti a vzkříšení, Skutky o zakládání křesťanských obcí a počátcích církve. Velkou část novozákonního kánonu tvoří epištoly apoštola Pavla, které psal do různých křesťanských obcí a vyjadřoval se v nich k různým problémům života jednotlivých obcí. některé z dopisů mají sice epistolární formu, ale jsou obecným pojednáním nebo obsahují napomínání či kázání a je otázkou, zda byly určeny přímým adresátům. List Římanům obsahuje nejsystematičtější výklad Pavlovy teologie a hlavní pozornost je v něm věnována učení o ospravedlnění vírou a o spáse. Některé z listů psali Pavlovi žáci jeho jménem, např. (1. a 2. Timoteovi a list Titovi – označované souhrnně jako listy pastorální, pastýřské). Menší část listů tvoří tzv. obecné (katolické) listy určené všem sborům, jejichž vznik kladou někteří autoři na konec 1., případně začátek 2. století. Jsou to 1. a 2. list Petřův, list Jakubův, 1., 2., 3. list Janův a list Judův. Zjevení Janovo jako jediný spis zastupuje žánr apokalypsy a je tak ve své podstatě jedinou prorockou knihou novozákonního kánonu, která v době pronásledování podává obraz konečného dějinného i kosmického vítězství Ježíše Krista. Používá velmi symbolický jazyk plný obrazů a svými výzvami k věrnosti, čistotě a horlivosti ve víře odráží obtížnost situace, v níž se ocitlo křesťanské náboženství na sklonku 1. a na počátku 2. století.

Knihy Nového zákona se obvykle vydávají v tomto pořadí: Kt, Mk, L, J, Sk, Ř, 1-2K, Ga, Ef, F)p), Ko, 1-2Te, 1-2 Tm, Tt, Fm, Žd, Jk, 1-2P(t), 1-3J, Ju, Zj.

Nový zákon vznikl v křesťanském prostředí jako protějšek židovského Písma, jež pod označením Starý zákon převzali křesťané, kteří chápali Ježíšovo vystoupení jako naplnění slibů obsažených v Zákoně a prorocích. Všechny spisy Nového zákona byly sepsány řecky na základě starší ústní, částečně i písemné tradice.

Od poloviny 2. století se prosazovala myšlenka vytvoření autoritativních spisů vázaná na postupný proces formování ortodoxie, ke konečnému sjednocení kánonu však došlo až po skončení pronásledování na počátku 4. století a po zásadní změně v postavení křesťanské církve v pokonstantinovském období. Do protikladu ke kanonickým spisům byly postupně postaveny knihy nekanonické označované potom jako apokryfní – knihy, které byly v prvních stoletích existence křesťanství značně rozšířené a oblíbené, ale s postupným formováním kánonu byly odsunuty na pozice z hlediska ortodoxie heretické a v důsledku tohoto procesu nabyl také termín apokryf negativní význam - knihy falešné, podvržené, heretické (apokryf z řečtiny - označení původně knihy tajné, obsahující skryté učení).

Starověké křesťanství

Po svém vyčlenění z rámce judaismu se křesťané pokoušeli oslovit většinové pohanské obyvatelstvo římské říše, ze strany státní moci byli však sledováni s nedůvěrou. Pronásledování křesťanů mělo více než systematický spíše nárazový charakter, hluboce však ovlivnilo raně křesťanskou imaginaci, jež se naplnila zejména v kultu mučedníků. K nejvýznamnějším zásahům proti křesťanům došlo za císařů Antonina Pia (138-161), Marka Aurelia (161-180), Commoda (180-192), dále v roce 202 za Septimia Severa (193-211), 250 za Decia (249-251), 257-259 za Valeriána (253-260). Nejkrutější bylo pronásledování v letech 303-305 díky ediktům císaře Diokleciána (284-305), které ve východní části vyvrcholilo v letech 305-311.

Obrat v postavení křesťanství, které se doposud šířilo především ve městech, nastal ve 4. století. V roce 313 vydali císařové Konstantin Veliký (306-337) a Licinius (308-324) tzv. milánský edikt, kterým zrovnoprávnili křesťanství s ostatními náboženstvími římské říše. Začíná tím nová etapa v dějinách křesťanského náboženství, kdy se z *religio illicita* stává nejprve jedno z mnoha náboženství pozdně antického světa s rovnoprávným postavením, aby v důsledku tzv. konstantinovského obratu zahájilo a posléze dokončilo svoji proměnu

v náboženství státní. Změny završil císař Theodosius (379-395), který prohlásil v roce 380 právě křesťanství za státní náboženství a zahájil ostrý postup proti jiným (tzv. pohanským) náboženstvím. Jeho vláda se vyznačovala ničením antických chrámů, zastavením státní podpory kultům antických božstev i fyzickou likvidací nekřesťanů a naopak zvýhodňováním křesťanů.

Během pokonstantinovského období došlo k propojení křesťanství se státní mocí, což přineslo rozsáhlé změny v církevní struktuře, která navázala na administrativní členění impéria s tradice římského práva. Ty například využila nejen ve svém soupeření s kulty antických božstev, ale také v boji se stále vznikající heterodoxií. Také postupný vývoj v křesťanském kultu, i když zachoval původní jádro rituálního života, spočívající v křtu a eucharistii, vedl pod vlivem antické praxe k rozšíření o nově ustavené svátky jako jsou Velikonoce a Vánoce a k silně se rozvíjející úctě ke stále rostoucímu počtu světců.

Pro toto období je také příznačné zasahování politické moci do věroučných sporů a mnohdy i ovlivňování průběhu ekumenických koncilů., které teprve od 4. století mohly autoritativně vymezovat hranice mezi ortodoxií a herezemi.

Prvních sedm ekumenických koncilů konaných ve 4.-8. století a uznávaných západní i východní církví, stanovilo základy křesťanské dogmatiky, které dodnes představují základ dominantní věroučné pozice. Jejich jádrem je víra v Trojici Boží – Otce, Syna a Ducha svatého, v božskou a lidskou přirozenost v jedné osobě Ježíše Krista, kanonizovaný text Nového zákona a princip apoštolské sukcese v úřadu biskupa. V důsledku christologických sporů se od ortodoxního proudu oddělily staré východní církve, jež se přiklonily k nestorianismu (nestoriánská církev), monofyzitismu (koptská, etiopská a arménská církev), monotheletismu (maronité). Většina z těchto starých východních církví v pozdějších obdobích uzavřela unii s římskokatolickou církví, často se tak dalo pod tlakem vnějšího ohrožení, např. islámem.

Křesťanství ve středověku

Další štěpení křesťanství ovlivnil rozpad římské říše. Západní křesťanství se na troskách Západořímské říše přimklo k papežství, jehož postavení stabilizoval Řehoř Veliký (590-604) s centrem v Římě, řecké východní křesťanství se mohlo opřít o centrum v Konstantinopoli a pokračující Byzantskou říši, kde se modelem vztahu mezi mocí církevní a světskou stal císařopapismus. Církev na Východě rozvinula vlastní teologii i liturgickou praxi a narůstající rozdíly se vyhrtyly v tzv. sporu o *filioque*, který vyústil v roce 1054 ve velké církevní schizma. Jak východní tak i západní křesťanství v té době plně začlenilo do struktury církve plně rozvinuté mnišství, vycházející z egyptských kořenů ve dvou základních podobách poustevnického života v individuálním odloučení – eremitství a společného života v klášteře – cenobitství. V západním křesťanství se zpočátku opíralo o řeholí Benedikta z Nursie, záhy se však odlišilo do mnoha řádu s rozdílnými řeholemi.

Mnišské řády sehrály významnou roli při christianizaci Evropy po skončení stěhování národů, což byl proces trvající mnoho staletí a ukončen byl až po roce 1000.

Narůstající moc papežů a náboženská očekávání Západu vedla mimo jiné ke snaze obnovit křesťanský vliv na Předním východě ovládaném od 7. století muslimy. Řada křížových výprav vedených od konce 11. století za osvobození Svaté země skončila neúspěchem. Kultura středověké Evropy dosáhla svého vrcholu ve 13. století a stabilizace byla provázena rozvojem městské kultury, který se nejviditelněji projevil ve stavbě gotických katedrál a v jeho důsledku došlo také ke vzniku a rozkvětu univerzit. Na jejich půdě se formovala scholastika jako nová podoba křesťanské teologie, která představuje do té doby nejvýznamnější pokus a systematizaci doktríny.

Dějinné proměny křesťanství v novověku

Počínaje raně křesťanskými církvemi, vznikaly křesťanské obce v kulturně a nábožensky různorodém prostředí s odlišnou dynamikou vývoje, šíření a vnitřních změn. Dějinný pohyb směrem ke státnímu náboženství, zrcadlící politickomocenské momenty, rozdílnosti dále zvyrazňoval a prohluboval. Konečným výsledkem tohoto procesu bylo schizma (rozkol) mezi latinsko-západním a řecko-východním křesťanstvím, k němuž definitivně došlo roku 1054. Pluralitní tendence uvnitř křesťanství potvrzují rovněž četné teologické spory propukající

navzdory faktu, že v podobě tzv. vrcholné scholastiky dochází k největšímu rozkvětu teologické práce a hluboké systematizaci učení (doktríny).

Ve vývoji církve a papežství se na konci středověku (ve 14. století) objevovala řada krizových jevů. Církev vrcholného a pozdního středověku se proměnila v mocenskou instituci usilující o politickou vládu nad světem. V soupeření se světskou mocí však neobstála a její finanční politika na sebe poutala ostrou kritiku. Vnitřními důsledky rozkladu pozdně středověké církve byly konec sjednocující obecné autority církve a tím i konec duchovně univerzalizující myšlenky světového křesťanstva. Z těchto kořenů klíčila nespokojenost a nedůvěra věřících vůči oficiální církvi. Odpor proti ní však nevyústil v církevní obnově, ale v nalézání nových projevů křesťanské zbožnosti v reformovaném náboženství.

Složitý historický fenomén reformace je pozoruhodným znakem dějin novověkého křesťanství. Znamená z určitého hlediska počátek dějin moderní evropské kultury s jejími novodobě zdůrazňovanými akcenty na pluralismus, toleranci, humanismus, ideu lidských práv a svobod. Z hlediska dějin církve je jejím důsledkem rozštěpení západního křesťanství na katolicismus a protestantismus.

Počáteční ráz reformace určili nejen svým důrazem na překlady bible do národních jazyků, ale také na vnitřní zbožnost a etický obrat humanisté.

Vznikající protestantské církve vycházely z trojího principu reformovaného náboženství:

- pro postoj k Bohu je rozhodující samotná víra (sola fide)
- která se opírá o samotné Písmo (sola Scriptura)
- a v něm obsažený příslib spásy odvozený z Boží spravedlnosti a milosti (sola gratia)

První generace reformátorů chápaly tyto principy ještě do značné míry pod zorným úhlem dosavadní katolické tradice a skrze ni se dovolávaly očisty křesťanství, v 17. století se se vznikem protestantské ortodoxie rozmáhalo úzkostné lpění na doslovném výkladu biblického

textu. Ne náhodou a bez ironického podtextu byla v tomto období bible chápána jako „papírový papež“.

Během 1. poloviny 16. století změnila protestantská reformace mapu křesťanské Evropy. Katolická reakce na reformaci jednak směřovala k vnitrocírkevní reformě, jednak k potlačování protestantismu v tradičních katolických zemích. V obou směrech se valnou měrou podílel nově založený (1534) řád jezuitů. Základní směrnice pro vnitřní reformu i protireformaci, platné v zásadě až do 20. století poskytl římskokatolické církvi tridentský koncil (1545-1563).

Oboustranné násilnosti v první fázi reformace a katolické protireformace přinesly další snižování kulturního a politického významu církve (galikanismus, státní absolutismus, josefismus) a dějinného významu obecně (sekularizace). Nový duch osvícenství, filosofický obrat k subjektu, racionalismus, růst empirických věd a na druhé straně hospodářská a misionářská expanze, která přinášela nové poznatky o jiných kulturách a cizích náboženstvích, podnítily hledání nového modu vivendi. katolické i protestantské křesťanství ztrácelo pod tlakem osvícenských požadavků politický vliv a bylo zatačováno do soukromé sféry. Každý ze vstřícných kroků, které můžeme sledovat od konce 18. a po celé 19. století, byť neuspěly (protestantský pietismus, katolická restaurace, katolický modernismus), znamenaly posun k překonání nepřátelských protireformačních posic a k mezikonfesijní spolupráci. Tyto tendence vyvrcholily v křesťanském ekumenismu. Po přípravném období v letech 1910-1938 konstitoval na konferenci v Amsterodamu 1948 v podobě Světové rady církví. Jeho snahou je přejít od konfrontace k dialogu. Světová rada církví zajišťující v současnosti širokou spolupráci křesťanských seskupení spojuje více než 280 členských církví a křesťanských sdružení, přičemž největší - římskokatolická církev mezi ně nepatří.

Katolicismus setrval na tradičním pojetí církve potvrzeném závěry 1. vatikánského koncilu (1869-1870). Průlom přineslo až jednání druhého vatikánského koncilu (1962-1965), na němž

se římskokatolická církev v duchu *aggiornamenta* otevřela současnému světu a přihlásila se aktivně ke svému podílu na řešení jeho nejtěživějších problémů stejně jako k větší otevřenosti vůči odlišným proudům křesťanství a jiným náboženstvím. Zahájila tak rozsáhlé aktivity naplňující myšlenku ekumenismu.

Obecné vymezení základních pojmů a tendencí ve vývoji dané problematiky: církev - sekta, ortodoxie - hereze

Církev (z řeckého *kyriaké* - dům, sbor Páně) je křesťanská náboženská organizace sdružující stoupence stejné víry a kultu, zpravidla hierarchicky uspořádaná.

Nový zákon vychází z víry, že církev je dědičkou zaslíbení daných Bohem Izraeli. Za jejího zakladatele je považován Ježíš Kristus, který v duchu učení o království Božím ustavil církev jako nový Izrael. Podle evangelií zároveň položil základ kultu (křest, eucharistie, Otčenáš) a vytvořil zárodek duchovenstva (dvanáct apoštolů, sedmdesát učedníků). Skrze něho byla církev naplněna Duchem svatým (Sk 1,1-8,2,2-4). Řecký výraz pro církev *ekklésia* (původně sněm, lidové shromáždění) označuje v Novém zákoně buď lokální křesťanskou komunitu, nebo naopak společenství všech křesťanů. Tento dvojí význam dokumentuje paralelitu rozptýlených křesťanských obcí navazujících na systém židovských synagog a ideje obecné (katolické) církve v episkopálním uspořádání.

Všechny křesťanské církve se shodují v tom, že jsou jen částí jediné obecné (katolické) církve - Těla Kristova. Tím se odlišují od sekt. Svatost církve odvozují z jejich založení skrze Ducha svatého, zatímco princip obecnosti (katolicity, z řec. *katholiké* - obecná) staví na univerzalitě Božího záměru naplňovaného v církvi.

Katolické pojetí církve

Princip apostolicity odkazuje na kontinuitu církve s činností a učením apoštolů a jejich prostřednictvím s historickým Ježíšem. Jako viditelné (pozemské) tělo je církev konstituována

účastí na sedmi svátostech (křest, biřmování, eucharistie, pokání, pomazání nemocných, kněžské svěcení a manželství). Vedle viditelné části „bojující na zemi“ (*ecclesia militans*) tvoří celek církve i její neviditelné části složené ze zemřelých čekajících v očistci (*ecclesia expectans*) nebo dlících v nebi (*ecclesia triumphans*). Úmyslné oštěpení od *ecclesia militans* je považováno za hřích a označováno jako schizma, odmítnutí jejího apoštolského učení jako hereze. Ideál viditelné jednoty se nikdy nepodařilo důsledně prosadit, a zvláště hereze provázely katolickou církev po celou dobu její existence. Zásadní schizma v dějinách církve nastalo v roce 1054, kdy vedle římsko-katolické církve vznikla pravoslavná církev. Obě církve se samy nadále považovaly za katolické, přičemž jedna druhou vyhlášovala za schizmatickou. Vzájemná exkomunikace byla prohlášena za neplatnou teprve 1965 papežem Pavlem VI. a cařihradským patriarchou Athénagorem.

Protestantské pojetí církve

Protestantismus, zdůrazňující věroučnou autoritu bible (*sola Scriptura*) a víry (*sola fide*), přinesl v pojetí církve dvě principiálně nová stanoviska. První, konzervativnější, vycházelo z přesvědčení, že církev je sice viditelným tělem v Božím záměru jediným, avšak pod autoritou Božího slova, jímž je reformována. Druhý, radikálnější názor, vycházející z Augustina, předpokládal, že církev je ve své podstatě neviditelným tělem, přičemž pro spásu člověka a jeho příslušnost k církvi je podstatná jeho vnitřní víra. Přesto by měl usilovat o vnější viditelnou organizaci, která by se co nejvíce blížila pravé, neviditelné církvi, i když s ní nemůže být identická. Viditelná organizace by měla zahrnovat veškeré křesťanstvo. Protože se nezdařilo úsilí o reformaci celé církve, vznikly v Německu, Švýcarsku i jinde reformační církve národní. Určitou modifikací tohoto vývoje byl vznik anglikánské církve. V jejím rámci se proti myšlence národní, respektive státní církve vyvinula opozice, zdůrazňující nezávislost a autonomii každé lokální církve. (kongregacionalismus)

V současnosti s rostoucím vlivem ekumenismu církve hledají nový způsob sjednocení křesťanů, který by překonal dosavadní rozpory v pojetí víry, kultu i církevní organizace.

Hereze

Hereze (z řeckého *hairesis* - výběr, volba) byl původně neutrální význam označující stoupence různých filosofických názorů. Obecně znamená popření nebo pochyby o určité doktríně víry. V rámci křesťanství bylo použito pojmu hereze k označení teologického nesouladu s oficiální doktrínou, za jejíhož strážce se církev označovala na základě autority odvozované z Nového zákona. Interpretace odlišující se od oficiálních byly často označovány za heretické (v negativním smyslu) a praktická potřeby vyvrátit herezi stimulovala v řadě případů samotnou formulaci ortodoxní doktríny. Během 2. století si křesťanská církev stále více uvědomovala nutnost ochraňovat své učení, které považovala za správné (ortodoxní), před odlišným výkladem heretiků a snažila se nalézt kritéria pro hodnocení řady rozdílných teologických názorů (odchylek). Apoštolští otcové se odvolávali k prorokům a apoštolům jako autoritativním pramenům doktríny. V pozdějším vývoji (po 313, legalizace křesťanství) se stal nástrojem definování ortodoxie a odsouzení hereze církevní koncil. V západní církvi musí být doktrinální rozhodnutí koncilu ratifikována papežem.

Křesťanství se potýkalo s mnoha herezemi již během prvních století své existence (např. s doketismem, křesťanským gnosticismem, montanismem, nestorianismem, arianismem, monofyzitismem, pelagianismem, donatismem aj.). Jako hlavní prostředek k boji proti herezím byla používána exkomunikace, ve 12. a 13. století byla v řadě zemí k boji s herezemi ustavena inkvizice. Nová situace nastala v 16. století s nástupem reformace, která přivedla rozpad předchozí (systematicky udržované) jednotnosti západní křesťanské doktríny. Římskokatolická církev v přesvědčení, že je církví pravou, vyzbrojenou neomylnou autoritou, zůstala věrna starověkému a středověkému pojetí hereze. 1542 papež Pavel III. ustavil Svaté officium

(*Sanctum officium*), jehož činnost byla zpočátku namířena proti vznikajícímu protestantismu, po jeho etablování se stává nástrojem papežské moci dohlížejícím na čistotu víry. 1908 vzniká při reorganizaci římské kurie Piem X. Kongregace Svatého officia (*Congregatio Sancti Officii*), která se 1965 za Pavla VI. stává kongregací pro doktrínu víry (*Sancta Congregatio pro Doctrina Fidei*) s právem odsuzovat učení jí odporující.

Většina z protestantských církví vyšla ve vztahu k herezím z podobného předpokladu, že jich vlastní doktrína představují konečnou podobu křesťanské pravdy, a byla tak připravena označit za heretiky ty, kteří měli odlišný názor. S postupným růstem tolerance a ve 20. století v souvislosti s ekumenickým hnutím však předrefomační pojetí hereze zásadně revidovala. Také římskokatolická církev rozlišuje mezi těmi, kteří vědomě trvají na svém odlišném názoru, a těmi, kteří si jej osvojí ne vlastní vinou, ale např. jako důsledek výchovy v odlišné tradici.

Pohan (z lat *paganus* - venkovan) - kromě židů stoupenců Ježíše se v Novém zákoně vyskytuje skupina označovaná jako „ethné“ (národy). Pojem pohan se objevuje až s postupnou christianizací, která je zpočátku městskou záležitostí. Označení venkovského nekřesťanského obyvatelstva „pagani“ (pohané) se vžilo (s výjimkou židů) pro nekřesťany vůbec. Pro negativní význam pojmu pohané se nekřesťané v současnosti obvykle označují jako „jinověrci“.

Sekta (lat. směr, polit. strana, fil. škola, odvozováno od *sequor* - následují nebo *seco* - dělím) je označení náboženských společností, které se více či méně odlišují učením, organizací a náboženskou praxí od svého mateřského náboženství či církve. Užívání pojmu sekta předpokládá existenci náboženského konsenzu především ve formě institucionalizovaného náboženství, z jehož hlediska jsou sekty obvykle považovány za nelegitimní či heretické a vůči nim sekty často vystupují kriticky. Proti herezím se sekty vyznačují jistým stupněm sociální struktury a separace. Vznik sekty může být ovlivněn faktory dogmatickými, sociálními, psychologický-

mi, geografickými, podnětem může být i působení výrazné charismatické osobnosti, nejčastěji působí různé faktory současně. Sekta může vystupovat jako aktivní opozice vůči institucionalizovanému náboženství nebo se může zcela uzavřít, řada sekt vyvíjí svou činnost v konspiraci. V dějinách byl hlavním nástrojem církve v boji proti sektám exkomunikace a inkvizice. Některé sekty se etablovaly ve významné náboženské skupiny, pro něž se nyní používá pojmu denominace. Zvláště v současnosti se můžeme setkat s novými synkretickými náboženstvími a náboženskými seskupeními (mormoni, Církev sjednocení), se společnostmi vycházejícími z tradic esoterismu a gnóze, nebo s hnutími a sektami, které odrážejí misijní působení jiných světových náboženství.

Vznik a činnost sekt s křesťanskými kořeny je zpravidla spjata s pluralitním chápáním některých základních teologických problémů, např. parúsie a eschatologie (adventisté sedmého dne, svědkové Jehovovi, Boží děti), podoby církve a jejího učitelského úřadu (Novoapostolská církev, Křesťanské sbory, Světová církev Boží) nebo s otázkou spásy, respektive individuální spásy (letniční hnutí, Křesťanská věda). U některých destruktivních sekt (např. satanismus) je hlavním problémem poznání a odstraňování sociokulturních příčin jejich vzniku a šíření.

Schizma (řecky roztržka, rozkol) označuje formální a vědomé přerušení jednoty s církevním společenstvím. Na rozdíl od hereze se v zásadě nedotýká doktrinárních otázek, ale pouze organizačního začlenění v církvi. V římskokatolické církvi je spojováno s odepřením poslušnosti papeži. Schizmata vznikala již v raném křesťanství jako důsledek rozdílného přijímání apoštolského kerygmatu či odmítání konstantinovské státní církve donatisty.

Velké schizma 1054 vedlo k roštěpení církve na katolickou – západní a ortodoxní - východní, v římskokatolické církvi k nejzávažnějším patřilo papežské schizma 1378-1417 vrcholící konfrontací tří papežů na koncilu kostnickém (1414-1417).

Diferenciace novověkého křesťanství

Katolicismus

Pro katolické křesťanství je pramenem víry: autorita bible a ústní tradice, učení církevních otců, papežů, usnesení koncilů. Uznává sedm svátostí: křest, eucharistii, biřmování, pomazání nemocných, kněžství a manželství, přičemž centrální pozici zaujímá obřad eucharistie, spojený s transsubstanciací. Důležitou složkou kultovního života je kult svatých a mariánský kult

V církvi existuje řada řeholních řádů a kongregací. Asi třetina duchovenstva jsou řeholníci. Závazné dodržování celibátu všemi duchovními

Římskokatolická církev představuje výrazně hierarchizovanou organizaci v čele s papežem

Východní církve v Unii s Římem

Uniatství – je naplňováním snah římskokatolické církve přičlenit v sobě východní církve prostřednictvím církevní unie při uznání papežova primátu s plnou univerzální mocí a dogmatickou neomylností. Církvím je garantováno zachování vlastního ritu, liturgického jazyka, místní hierarchie a zvláštních tradic.

Patří k nim církve byzantského, antiochejského, alexandrijského, chaldejského a arménského ritu.

Starokatolické církve (Utrechtská unie)

Tvoří je skupina malých národních církví odštěpených od římskokatolické církve, sdružených na základě tzv. Utrechtské deklarace (1889). Uznávají pouze koncily do velkého schi-

zmatu 1054 a vznikly jako důsledek odmítavé reakce na přijetí dogmatu o papežské neomylnosti po 1. vatikánském koncilu

Vedle Utrechtské církve (založené 1824) k nim patří církve zejména Německu, Švýcarsku, Rakousku

Protestantismus

Protestantismus je jedním z hlavních proudů křesťanství, který se oddělil od římskokatolické církve v důsledku tzv. světové (druhé) reformace. Původ označení je odvozen od *Protestace* (z latiny *protestor* - veřejně dosvědčuji, prohlašuji) světských evangelických stavů na říšském sněmu ve Špýru v roce 1529 proti usnesení k potlačení luterství. Toto označení bylo později vztaženo na všechny církve vzešlé z reformace.

Protestantismus položil důraz na autoritu Písma (*sola Scriptura*), na prioritu Boží milosti pro spásu (*sola gratia*) a na význam osobní víry v Boha (*sola fide*), zjednodušil liturgii a kult, zredukoval počet svátostí (na dvě - křest a eucharistii s odkazem na jejich původ v Novém zákoně), obnovil přijímání pod obojí způsobou, odmítl mnišství, instituci papežství, celibát kněží.

Nemá jednotné organizační centrum ani jednotnou věrouku, teologii, případně liturgii

První reformace

Jako první reformace bývá historiky (např. Amedeo Molnár) označováno reformační hnutí valdenských (12. stol. v jižní Francii), lollardů (14. stol. v Anglii) a husitů (15. stol. v českých zemích). Koncepce první reformace není obecně akceptována zvl. německou historiografií.

Reformní hnutí v ostatních zemích Evropy ve století 16. –je pak označováno jako tzv. druhá nebo nejčastěji světová reformace

Luterství

Teologický směr navazující na učení Martin Luthera (1483-1546), zdůrazňuje ospravedlnění pouhou vírou bez prostřednictví záslužnických skutků, darovanou Boží milost, ospravedlňující a zakládající pravou svobodu bez prostředkující funkce církve, Písmo je jedinou autoritou a normou víry. Věřoučný základ luterství tvoří Augsburská konfese (*Confessio Augustana*, 1530) - odtud pojmenování církev luterská, „luteráni“ nebo církev augsburského vyznání. Autorem konfese byl Filip Melancton (1497-1560), nejbližší spolupracovník Luthe-rův.

Luterství je rozšířeno ve velké části Německa, stalo se prvním státním náboženstvím ve skandinávských zemích, díky vystěhovalcům se dostalo do USA a Kanady, v Evropě tvoří zemské státní církve.

V Čechách a na Moravě v roce 1781 Toleranční patent umožnil existenci luterské církve, která po roce 1918 spojením s církví reformovanou vytvořila Českobratrskou církev evangelickou.

Kalvinismus

Jako kalvinismus je označován teologický systém vytvořený Janem Kalvínem (Calvi Jean, 1509-1564) přijímaný v neluterských reformovaných církvích. S luterstvím sdílí přesvědčení o závaznosti bible pro život víry, nedůvěru k lidské svobodě po Adamově pádu, jistotu ospravedlnění vírou. Kalvín kladl důraz na roli Božího majestátu, tragiky a naděje vyvolení a lidské odpovědnosti, jeho žáci zformulovali výrazně učení o dvojí predestinaci (vyvolení) jedněch ke spáse, druhých k zatracení. Kalvinismus odmítá nadřazenost státu nad církví.

Striktní kalvinismus je vyjádřen v Druhé helvetské konfesi (1566) přijaté v mnoha zemích 1622. Stal se státním náboženstvím v Holandsku, hluboké kořeny zapustil ve Skotsku, z jeho kořenů vyrůstá mnoho církví i sekt v USA.

V českých zemích se většina nekatolíků po vydání Tolerančního patentu (1781) stala stoupci helvetského vyznání, po 1918 se spojili s luterány v Českobratrské církvi evangelické.

Radikální protestanté

Hnutí křtěnců (novokřtěnců) vzniklo díky snaze o dotažení impulsů evangelia do nejradičálnějších důsledků: odmítání praxe křtu nemluvnat, etika důsledného následování dle Kázání na hoře, odvrát od světa, odmítání přísahy atd.

Mennonité odvozují svůj název od jména svého zakladatele Menno Simonse (1496-1561), který ji vybudoval na umírněných principech novokřtěnců. Praktikují křest na základě osobního vyznání, zastávají pacifismus, odmítají násilí, dodržují přísnou kázeň v osobním životě. Tato církev je rozšířena hlavně v Nizozemí, Německu, Rusku, Kanadě.

Huterští bratři nesou označení podle vůdce křtěnců v Tyrolsku Jakoba Huttera (+1536), který se uchýlil se svými stoupenci na Moravu, zakládali „bratrské dvory“, komunity společného života a majetku podle prvokřesťanského vzoru (Sk 2,44n), podobně jako moravští bratři v Mikulově, Slavkově, Hustopečích. V 17. století pronásledování, odešli do Uher, Sedmihradska, 1874 emigrace do USA, kde dodnes existují v komunitách společného majetku.

Baptisté je souborné označení pro protestantské církve zdůrazňující křest dospělých (řec. *baptizein* - křtít) na základě osobního vyznání víry. Toto umírněné hnutí navazuje na novokřtěnce, mennonity a anglické independenty (puritány). První baptistický sbor založil John Smith 1609 v Amsterdamu, během 17. století se rozšířili zvl. v Anglii, anglických koloniích severní Ameriky, do konce 19. století pronikli baptisté do většiny zemí světa.

Anglikanismus je společné označení církví vzešlých z anglické reformace. V roce 1534 Jindřich VIII. vyňal anglickou církev ze svrchovanosti papeže, přičemž tato „národní“ církev dále zachovává episkopální zřízení, vyrostlé z katolicismu, v liturgii a doktríně spojuje některé prvky protestantismu a katolicismu

Náboženská společnost přátel (kvakeři) - Religious Society of Friends, byla založená v polovině 17. století v Anglii Georgem Foxem (1624-1691) a je rozšířena zejména v Pensylvánii, USA. Podle učení kvakerů je každý člověk nositelem „vnitřního světla“ Božího ducha a je schopen bezprostřední zkušenosti Boha.

Pietismus je společný název pro náboženské probuzenecké hnutí v německé luterské církvi, které vzniklo jako reakce na strnulý oficiální protestantismus, vyvinulo se z kroužků modlitebních a četby bible. V pietismu vzrostl význam laiků, zdůraznil misijní a výchovně-vzdělávací činnost. Uvedl jej v život Philipp Jakob Spener (1635-1705) svými požadavky formulovanými v knize *Pia desideria* (1675).

Církev bratří (Church of Brethern) vznikla v Německu, pod vlivem doznívajícího novokřtění počátkem 18. století, prosazuje důsledný pacifismus, odmítání jakékoli formulace vyznání víry, život v prostotě, abstinence od všech světských zábav apod., jejím cílem je vybudování společnosti lásky, překonání všech rozdílů mezi lidmi

Probuzenecká hnutí, evangelikálové označuje poměrně nesourodou skupinu obrodních protestantských hnutí mezi lety 1750-1850, jejíž název je odvozen z anglického *awakening*. Charakteristickými znaky jsou důraz na subjektivní prožitek vnitřní proměny, pod jejím vlivem životní praxe probuzeného, nový rozmach misijní a evangelizační činnosti s důrazem na

lidové kazatelství, sociální práce. Probuzecká hnutí jsou výrazně nadkonfesijně a nadnárodní orientována, přičemž v těchto rysech můžeme najít jak možný počátek ekumenických myšlenek tak i kořeny dalšího štěpení protestantských sborů. Patří k nim metodismus, který navazuje na Johna Wesleyho (1703-1791) (název odvozen od přísné „metodiky“ duchovního života). Rozšířil se během 19. století do celého světa, hlavní vliv má v anglosaských zemích. Armáda spásy (Salvation Army), je křesťanská společnost organizovaná na vojenském principu, založena 1865 v Londýně z podnětu Williama Boothe (1829-1912), právě metodisty. Neuznává žádné svátosti, zdůrazňuje morální stránku křesťanství. Věnuje se masovému charitativnímu a misijnímu působení

V českých zemích působili od 1920, 1950-1990 mimo zákon, od 1990 pod patronací nizozemské větve opět buduje svá zařízení u nás.

Hnutí a církve letniční (pentekostalismus) je souborné označení křesťanských společností a církví usilujících o osobní obrození Duchem svatým. Jeho sestoupení očekávají podle Sk 2,1-4 jako dar milosti (charisma) projevující se glosolálií (mluvení jazyky), prorokováním, charismatickým uzdravením. Vznikalo během 2. poloviny 19. století v evangelikálních skupinách amerických metodistů a baptistů, počátkem 20. století se jeho vlna přelila i mimo USA a zasáhla i tradiční církve. Zvláštní odezvu mělo mezi černošským obyvatelstvem USA a v Latinské Americe

Křesťanské sbory jsou původem z Irska, kde vznikaly pod vlivem evangelikálů. V roce 1828 spojil John Nelson Darby (1800-1882) jednotlivé skupiny hnutí. Od té doby se označovali jako „bratři, případně plymouthští bratři, darbysté, Křesťanská shromáždění, případně Křesťanské sbory. Důsledně odmítají institucionální církev, církve považují za duchovní

společenstvo znovuzrozených. Pokus o katolickou variantu Křesťanských sborů trval od třicátých let 19. století, po 1901 se již nerozvíjejí.

Novoapoštolská církev je tvořena křesťany, kteří očekávají brzký příchod Krista a připravují pro něj původní apoštolskou strukturu církve. Byla založena v roce 1865 v Německu, současný název je platný od 1907.

Adventisté je označení novodobé církve vyznávající brzký druhý příchod (*adventus*) Ježíše Krista. Hnutí vzniklo ve 40. letech 19. století v USA z podnětu Williama Millera (1782-1849) a rozpadá se na dva základní proudy: adventisty prvního dne, kteří se řídí původním principem několika církví a adventisty sedmého dne založené v roce 1863 Ellen H. Whiteovou (1827-1915). Základní odlišností je svěcení soboty (sedmého dne) místo neděle (prvního dne). Adventisté dodržují křest v dospělosti a přísná pravidla střídmosti.

Netradiční křesťanské církve

Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů (mormoni) je novodobá křesťanská církev/sekta založená - Josephem Smithem (1809-1877), jejímž hlavním textem je Kniha Mormon, která vypráví, že Ježíš po svém vzkříšení odešel do Ameriky, kde založil pravou církev z původních obyvatel kontinentu, kteří však již sami byli potomky některých izrealských kmenů. Pod vedením Smithova nástupce Brigham Younga (1809-1877) se mormoni před pronásledováním uchýlili do oblasti Velkého solného jezera, vybudovali teokratickou, přísně hierarchizovanou občinu, pozdější Salt Lake City, Utah, USA. Jejich učení je blízké adventistům, má vypjatou eschatologii, zvláštní pojetí Boží Trojice (na jeho základě provozovali 1843-1890 polygamii). Nejvyšší představitel mormonů je prezident, „živý prorok“, jehož autorita převyšuje biblické poselství. Pravidelně se scházejí v modlitebnách, do chrámu přichá-

zejí k obřadu křtu (lze jej konat i zástupně za mrtvé) a stvrzení věčného manželství, nepoužívají symbolu kříže. Muži mezi 18. a 25. rokem působí v misii a evangelizaci. Charakteristický je asketický způsob života, odmítání požívání alkoholických nápojů, kávy, tabáku a drog.

Svědkové Jehovovi je náboženská organizace, kterou pod názvem Mezinárodní společnost pro studium bible (*International Bible Students Association*) v 70. letech 19. století založil Charles Taze Russel (1852-1916), od 1931 nese název Svědkové Jehovovi. Je přísně vnitřně centralizovaná, centrum je v Brooklynu, USA. Věnuje se rozsáhlé propagandě a mezinárodnímu šíření. Základem učení SJ je vypjatá eschatologie inspirovaná Zjevením Janovým, hlášení brzkého konce světa, který se odehraje jako krvavá bitva (Harmagedon) svědků Jehovových s říší ďábla (ostaní církve a politická moc). SJ jako jediní znají Boží plán i jeho správné jméno (Jehova). Odmítají svátosti kromě křtu dospělých ponořením, neslaví svátky ani osobní jubilea, neuznávají symbol kříže, s odvoláním na bibli odmítají vojenskou službu, transfúzi krve, svěťí sobotu. Závazná je pro ně misijní činnost (10 hodin měsíčně a rozšířit 12 výtisků misijního časopisu), každý člen je „poslem“, nemůže být přijat do církve před vykonáním povinných návštěv v domácnostech.

Církev Sjednocení (moonisté), Sdružení svatého Ducha pro sjednocení světového křesťanstva bylo založeno 1956 v jihokorejském Soulu. Zakladatel San Myung Mun (anglický přepis Moon) tak učinil na základě Kristova pokynu k dokončení jeho poslání a přivedení lidstva do Božího království. Zásady Moonova učení shrnuje kniha *Divine Principle* (Boží zákony) jeho stoupence J.H. Wena. Svěrázně interpretuje prvky z křesťanství, které míchá s jinými tradicemi. Prezentuje se jako celosvětové hnutí (vlastní údaje uvádí 3 miliony členů, reálné odhady jsou výrazně nižší), které se připravuje na příchod nového mesiáše - tím je sám Moon, mesiášská postava „třetího Adama“, kterým je od 1960, kdy založil ideální manželství. Podmín-

kou uskutečnění Božího království na zemi je existence ideálního manželství, ze kterého se zrodí děti bez hříchu - základ nového lidstva. Proto členům hnutí nabízí „svatou svatbu“ - a založení ideální rodiny, základu budoucího lidstva. Ideál sjednocení spojuje protilehlé póly, mužský a ženský princip v dokonalou harmonii, je možné jej rozšířit na všechny oblasti. Jako pozitivní typ programu je pro mnohé přitažlivý. Z posic církví i jiných institucí je hodnocena Církev sjednocení jako destruktivní sekta. Hlavními důvody je její autoritářské vedení, konspirativní působení, využívání prostředků manipulace s lidmi. Často působí pod různými krycími jmény, působí na politiky, kapitálově vstupují do vlivných sdělovacích prostředků, pořádají kulturní akce, konference, symposia

Hnutí ovlivněná okultismem

Satanismus je souhrnné označení skupiny sekt, řádů bratrstev, které se hlásí k uctívání Satana (zpravidla nepersonifikovaná skrytá síla, princip zla, vládce světa, prvotní kosmická energie, případně absolutní božstvo bez náboženských alternativ - popírá se existence křesťanského Boha). Jeho kořeny sahají hluboko do minulosti, k výraznému oživení dochází v 18. a 19. století společně s rozvojem romantismu a okultismu. Počátky satanismu jsou spojovány s postavou Aleistera Crowleyho (1875-1947), který používal však některé symboly a prvky satanismu. 1904 ho v egyptské Káhiře navštívil anděl Aivaz a na základě tohoto zážitku později Crowley napsal "Knihu zákona", ve které zformuloval základní tezi satanismu - "dělej to, co chceš ty".

Moderní Satanskou církev (*Church of Satan*) v San Francisku založil 30. dubna 1966, o Valpuržině noci, Anton Szandor LaVey (1930), jehož tři knihy Satanská bible (*The Satanic Bible*), Satanské rituály (*The Satanic Rituals*) a Dokonalá čarodějka (*The Complead Witch*) shrnují učení Satanské církve. Význačným znakem satanismu je jeho programová opozice proti křesťanství.

Hlavními svátky Satanské církve je Halloween a Valpurživa noc. Z rituální praxe Satanské církve se nejvíce proslavily tzv. černé mše, které parodují římskokatolické bohoslužby a jsou založeny na magii. Rituál hraje v Satanské církvi neobyčejně významnou úlohu, protože funguje jako psychodrama.

Satanismus nepředstavuje ucelenou tradici, je synkrezí různých prvků magie, okultismu, spiritistismu a čarodějnictví. Problematický je kriminální rozměr jednání satanistů (např. údajné rituální vraždy dětí či zvířat). K obviněním je pak využíván ne zcela jasný profil jednotlivých skupin.

Shrnutí

Dějiny křesťanství jsou dějinami stálých změn a dokladem mnohovrstevnatosti tohoto monoteistického náboženství. Od svých počátků až do současnosti bylo a je křesťanství pluralitním náboženstvím, které se vyznačuje nejen pokusy o autoritativní nárok na ortodoxii a vyhrožování odmítavého postoje k herezím. Také v rámci ortodoxie se po celé jeho dějiny setkáváme s diferencovanými a často radikálně odlišnými formami zbožnosti.

Doporučená studijní literatura:

Základní prameny:

Bible: Písmo svaté Starého a nového zákona, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost 31985 ad.

Dus, Jan – Pokorný, Petr, *Neznámá evangelia. Novozákonní apokryfy I.*, Praha: Vyšehrad 2001.

Pesch, Otto Hermann Pesch, *Druhý vatikánský koncil 1962-1965. Příprava – průběh – odkaz*, Praha: Vyšehrad 1996.

Dokumenty II. vatikánského koncilu, Praha: Zvon 1995.

Internet

www.keberle.cz/katdocs.htm

Slovníky, atlasy a encyklopedie:

Du , Andrea, *Obrazov  atlas dějin křest'ansk  cirkve*, Praha: Portál

Douglas, J. D. (ed.), *Nov  biblick  slovník*, Praha: Návrat domů 1996.

Fouilioux, D. – Langlois, A. – Le Moign , A. – Spiess, F. – Thibault, M. – Tr buchon, R. (eds.), *Slovník biblick  kultury*, Praha: EWA Edition 1992.

Matthew, Donald, *Svět středov k  Evropy*, Praha: Kniřn  klub 1996.

Novotn , Adolf, *Biblick  slovník I-II*, Praha: Kalich³1993.

Pavlincová, Helena (ed.), *Slovník judaismus – křest'anstv  – islám*, Praha: Mladá fronta 1994.

Pavlincová, Helena – Horyna, Břetislav (eds.), *Judaismus – křest'anstv  – islám*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc²2003 (podstatn  přepracovan  a rozř ren  vydání, v nakladatelství Olomouc vydání prv n ).

Pritchard, J. B. (ed.), *Biblick  atlas*, Praha: Āesk  biblick  spoleĀnost 1996.

Rogerson, John, *Svět Bible*, Praha: Kniřn  klub 1996.

Obecn  pojednání o dějinách křest'anstv :

Adresář cirkví a n bořensk ch spoleĀnost  registrovaných v Āesk  republice podle stavu k 1. dubnu 2001, Praha: odbor cirkví Ministerstva kultury Āesk  republiky 2001.

Filipi, Pavel, *Křest'anstvo*, Brno: CDK 1998 (2. vydání).

Frankielov , Tamar, *Křest'anstv *, Praha: Prostor 1999.

Franzen, August, *Mal  cirkevn  dějiny*, Praha: Zvon 1995 (2. opraven  a dopln n ).

Fřohlich, Roland, *Dva tisíce let dějin cirkve*, Praha: Vyřhrad 1999.

Gelmi, Josef, *Papeřov . Od svatého Petra po Jana Pavla II.*, Praha: Mladá fronta 1994.

- Le Goff, Jacques, *Kultura středověké Evropy*, Praha: Odeon 1991.
- Jedin, Hubert, *Malé dějiny konciliů*, Praha: Česká katolická Charita 1990.
- Johnson, Paul, *Dějiny křesťanství*, Brno: CDK - Barrister&Principle 1999.
- Kadlec, Jaroslav, *Přehled českých církevních dějin I-II*, Praha: Zvon 1991.
- Lambert, Malcom, *Středověká hereze*, Praha: Argo 2000.
- Lane, Tony, *Dějiny křesťanského myšlení*, Praha: Návrat domů 1996.
- Říčan, Rudolf – Molnár, Amadeo, *12 století církevních dějin*. Praha 1989.
- Říčan, Rudolf, *Od úsvitu reformace k dnešku*, Praha: YMCA 1948.
- Spunar, Pavel, *Kultura českého středověku*, Praha: Odeon 1985.
- Vondruška, Vlastimil, *Církevní rok a lidové obyčeje*, České Budějovice: DONA 1991.